

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА НАЦИСТІВ В РАЙХСКОМІСАРИАТІ «УКРАЇНА»

В статті досліджується освітня політика нацистів в райхскомісаріаті «Україна». Наводяться різні точки зору вищого керівництва Вермахту стосовно освіти окупованого українського населення та намагання їх реалізації німецькою владою на практиці.

Ключові слова: *Освіта, політика, райхскомісаріат «Україна», окупація, нацисти, школа, навчальні заклади, плани, влада.*

Розробляючи напередодні та в ході Другої світової війни комплекс окупаційних заходів, які планувалося здійснити після захоплення України, нацисти спеціально не розглядали питання про те, якою, зокрема, має бути їхня політика щодо української культури. Керівництво Німеччини, цікавив у першу чергу економічний аспект. Він був конкретизований у низці інструкцій і директив, об'єднаних у так званій «Зеленій теці» Г. Герінга. Виходячи з цього навряд чи можливо сформулювати однозначні завдання та цілі освітньої політики, впровадженої німцями в Україні, тим більше, що серед нацистської верхівки не було цілісності в даному питанні. Єдине в чому їх погляди збігалися, що захоплені східні території і особливо Україна, зважаючи на територію та чисельність населення є настільки великими, що власними силами відновити тут господарство вони не зможуть, тому змушені будуть заручитися підтримкою українців, а це означало, що потрібно буде йти на певні поступки тубільцям у різних сферах життя.

Загалом, німецька верхівка мала різні думки з приводу політики в галузі освіти. Так, А. Гітлер з беззастережними прихильниками своєї політики Г. Гімmlером, Е. Кохом, Г. Герінгом вважали, що відкриття шкіл і вищих навчальних закладів в майбутньому призведе до пробудження національної свідомості українців, що може створити умови для повстання проти окупаційного режиму. Фюрер підкреслював: «Кожна освіта, яка заходить за традиційні межі, є небезпечною. Історія вчить нас, що кожного разу, коли людина має освіту вищу, ніж це потрібно для її професії, вона стає носієм революційного руху. Важливішим є те, що інтелігентна українка замість того, щоб вчитися на Україні, виробляла в

Німеччині детонатори...»¹. В іншому своєму висловлюванні він чітко зазначив, яку освіту можна давати окупованим народам: «уміння росіян, українців, киргизів та інших читати і писати нам може тільки зашкодити. Адже це дало б можливість людям зі світлими головами отримати правдиві історичні знання і прийти до політичного розуміння, яке б змусило їх повстати проти нас...»². Мали свої думки з цього питання і прихильники Гітлера. Рейхсфюрер СС Генріх Гімлер в одному зі своїх документів стосовно освіти наголошував: «Для ненімецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, крім чотирикласної початкової школи. Початкова школа має ставити своєю метою навчати учнів тільки рахувати максимум до 500 і вмінню розписатись, старанність і слухняність є божею заповіддю. Вміння читати я вважаю необов'язковим. Щорічно повинна проводитися фільтрація дітей у віці від 6 до 10 років для відбору повноцінних і неповноцінних дітей»³.

Окрім цього, на думку прихильників А. Гітлера, головним обов'язком українців повинна бути праця на Райх. Ось як висловлювався з цього приводу Е. Кох: «Українцям не треба думати про школи й університети, тому, що вони зобов'язані працювати, для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім недоцільним, бо тубільцеві-хліборобові і тубільцеві-робітничові освіта лише шкодить»⁴.

Протилежної думки притримувались міністр східних територій А. Розенберг, генерал-комісар Волині-Поділля Шене, генерал-губернатор Галиччини Г. Франк, райхслайтер Г. Лейббранд. Вони вважали, що варто було б залучати місцеве населення у райхскомісаріаті «Україна» до заходів з остаточного знищення більшовизму, а для цього варто організувати школи. Однак це не означало, що німці планували дати українцям шкільну освіту високого рівня. Вони намагалися за будь-яких умов і всіма засобами перешкоджати формуванню прошарку інтелігенції в суспільстві, як «носія небажаних прагнень»⁵.

А. Розенберг, був прибічником певних послаблень у питаннях культурного розвитку українського народу, планував відкрити в Києві університет, а також ряд університетів та технічних промислових шкіл в інших частинах України. З цього приводу А. Розенберг навіть мав розмову з А. Гітлером. Проте у вересні 1941 р. доктор Г. Ламмерс, директор канцелярії Гітлера, повідомив Розенбергу, що фюрер після розмови з ним повністю відмовився від цієї ідеї⁶. Отже, позиція Розенберга і його прихильників зазнала краху, перемогли прихильники жорстокого курсу щодо України, які виступали проти будь-яких компромісів у Східній політиці. «України немає. Ми — народ панів», — такою була їх незмінна позиція.

В дусі наведених вище висловлювань формували свою політику й чиновники з райхскомісаріату «Україна» на чолі з Е. Кохом. Саме після

його вказівки шеф відділу пропаганди райхскомісаріату Папенброк вжив заходів до обмеження духовного розвитку українського народу, посиляючись на його «неповноцінне расове походження», а командуючий окупаційними військами в Україні генерал Кітцінгер, наголошуючи у спеціальному таємному циркулярі від 18 липня 1942 р., що український народ завжди був і є чужим для німців, попереджав: «Кожний простий, довірливий вияв інтересу до українців та їх культурного існування йде на шкоду тим історичним рисам, яким Німеччина завдячує своєю могутністю й величчю, ослаблює їх»⁷.

Відображенням найбільш екстремістського курсу щодо України, який став домінуючим серед німецького керівництва, є видання в 1942 р. ряду циркулярів та інструкцій окупаційних інстанцій, де йшлося про «поводження з українцями». В одній з таких директив, складеній начальником штабу вищого керівництва СС Г. Мюллером, простежуються відмінності між «панамі-німцями» та «людьми другого ґатунку» — українцями. «Українці потребують керівництва. Своєю історією вони довели, що до самостійності просто не здатні. Добре керовані, вони є послужливою робочою силою... якщо українці погано працюють..., то для них є засіб напоумлення»⁸. Okремо в директиві підкреслювалося, що «в німців є інші турботи і цілі, ніж опікуватися українською культурою та інтелігенцією»⁹.

При всій неоднорідності суджень окупаційних інстанцій щодо українського народу і його інтелектуальних здобутків, ясно було одне: німці не збиралися серйозно сприймати прагнення місцевого населення, зокрема культурно-освітні. В цьому питанні переважали міркування Е. Коха: «Рівень освіти українців слід тримати низьким. Отже, треба застосувати відповідну шкільну політику. Крім того, треба зробити все щоб знищити сильний демографічний ріст на цих територіях»¹⁰.

Наведені приклади свідчать, що освітня політика, яку збиралися проводити нацистські загарбники на окупованій території, була спрямована на те, щоб поставити українців в становище духовного пригнічення й культурного здичавіння. Розробляючи політичні плани щодо населення завойованих східних територій, та втілюючи їх у життя, деякі вищі посадові особи III Райху, все ж припускали можливість функціонування в окупованих українських землях системи початкової освіти.

У серпні 1941 р. відповідальні цивільні та військові німецькі керівники в Україні отримали директиву про те, що допускається найнижче шкільництво. Наступні заходи передбачалося вжити за ситуацією.

Однак, окупаційна влада на місцях не завжди притримувалась директивних вказівок Берліна. Справа в тому, що на початковому етапі окупації німці, намагаючись привернути українське населення на свій бік, прово-

дили політику загравання з українцями. Тому, в деяких генеральних округах організацію шкільної справи окупанти довірили українській адміністрації. Ті в свою чергу, спробували за короткій проміжок часу (липень–грудень 1941 р.) повністю відновити всю систему освіти в Україні, розпочинаючи з початкової і закінчуючи вищою. Для прикладу, в генеральному окрузі «Житомир» українськими патріотичними силами були відкриті два педагогічні інститути (у Вінниці і Житомирі) кілька неповно-середніх та середніх шкіл, які діяли разом з початковими. Аналогічні вузи відкрилися в Черкасах, Умані, в Дніпропетровську державний університет і транспортний інститут. На базі Черкаського педінституту навіть діяла «Просвіта»¹¹. Загалом, слід зазначити, що від липня до грудня 1941 р. окупаційна влада взагалі не цікавилась станом освіти, тому навчальні заклади, як правило, відкривалися з ініціативи місцевої громадськості і знаходилися під її контролем, що сприяло проникненню в школу українського національного елементу.

Наприкінці 1941 р. коли стало зрозуміло, що війна набуває затяжного характеру, нацисти негайно реорганізують систему освіти на окупованих територіях.

Перші розпорядження в галузі освіти, видані окупаційною владою для райхскомісаріату «Україна», набули чинності лише на початку 1942 р. Однак, німецькі чиновники не мали чіткої освітньої програми для України, що часто викликало протиріччя між райхсміністром А. Розенбергом і райхскомісаром Е. Кохом, які мали різні плани реалізації шкільної політики.

Вже 12 січня 1942 р. Е. Кох видав наказ, в якому були викладені умови відкриття початкових народних шкіл. Згідно з цим розпорядженням, заборонялося використання навчальних планів та посібників колишньої радянської школи. При відборі педагогічних кадрів перевага надавалася особам, відомим своїми антирадянськими поглядами.

Виконуючи цей наказ, окупаційна влада намагалася відкрити майже в усіх областях райхскомісаріату невелику кількість чотирирічних народних шкіл, а також активно впроваджувала в шкільне життя нацистські порядки, навчаючи дітей у німецькому дусі. Викладена система заходів орієнтувалася на онімечення освіти і шкільного життя.

Гітлерівські функціонери наголошували, що українська школа покликана виховувати повагу до німецької культури, щоб у такий спосіб досягти гарантованого здійснення «нового ладу» на захоплених територіях. Через цілеспрямовану працю українське населення мало зробити свій значний внесок в остаточне знищення більшовизму. Відповідно до цього постулату організовувався навчальний і виховний процес. Перед учителями українських шкіл ставилися наступні завдання: виховувати в

учнів працелюбність, доброзичливість, акуратність, любов до батьків, повагу до визволителя України від більшовицького іґа — А. Гітлера і німецького народу з його культурою¹².

Німецька окупаційна влада постійно твердила, що «на школу, її завдання та працю, що в ній ведеться, не можна дивитися як на один з етапів у житті молодого покоління. Молодь — це майбутня рука і мозок нації, яка повинна совісно працювати при верстаті. Школа має на меті виховувати розумне, врівноважене, національно свідоме і в найкращому розумінні того слова, жертвенне українське покоління». В січні 1942 р. німці, здійснили в райхскомісаріаті вибіркову перевірку навчальних закладів і залишились задоволені їх роботою, зробивши наступні висновки: «Через перевірку шкільного навчання склалося враження, що незважаючи на часто незадовільні шкільні приміщення та нестачу шкільних підручників, вчителі працюють пильно. Методичний процес в загальному відповідає нашим німецьким вимогам. Діти добре розуміють значення сучасної боротьби проти більшовизму і становище фюрера у цій боротьбі»¹³.

31 серпня 1942 р. райхскомісар України Е. Кох видає новий указ, за яким місцевому населенню дозволяється відвідувати тільки чотирирічні народні та фахові школи. Всі інші школи, які були відкриті з ініціативи українців або з дозволу місцевої окупаційної влади, мали закрити. Праця усіх освітніх закладів залежала від наявності навчальних матеріалів, на публікацію яких потрібен був окремих дозвіл від Е. Коха.

Щоправда, діяв цей указ не у всіх генеральних округах. Якщо одні генеральні комісари, чітко виконуючи вказівки свого патрона, дозволяли відкривати лише чотирикласну початкову школу, то інші і надалі не заперечували проти навчання дітей в неповно-середніх та середніх школах. Наприклад, на території генерального округу «Житомир», тільки у Вінницькому гебіті за повідомленням «Українського слова», новий навчальний рік (1942–1943 рр.) розпочали 74 народні школи, 6 семикласних, 2 технікуми, одна реміснична школа, в яких навчалося понад десять тисяч учнів¹⁴.

Дізнавшись про такі дії окремих своїх підлеглих, Е. Кох видає 24 жовтня 1942 р. нове розпорядження, в якому вимагає закриття всіх ненародних шкіл. «Не дивлячись на мої чіткі політичні директиви і передусім на наказ від 31 серпня 1942 р., — говорилося в документі, — мені довелося дізнатися, що в районах генеральних комісаріатів крім 4-класних народних шкіл, існує низка інших шкіл, на які я не давав дозволу. Відповідно до цього мені вдалося встановити, що наприклад в Києві, Вінниці працюють інститути університетського зразка і що крім цього діє ще ряд інститутів іншого типу. Далі Е. Кох наголошує: «В той час, як у самій Німеччині майже зупинилась підготовка молодих кадрів, а

кадри таких життєво важливих професій, як лікарі отримати неможливо, абсолютно не важливо, чи відбудеться на Україні підготовка нових кадрів, від яких німецьке керівництво може отримати користь лише через 10 років, або й ні. Тому я пропоную панам генерал-комісарам закрити всі школи й інститути, в яких займаються діти віком старші 15 років, а всіх учнів і викладачів цих закладів (незалежно від їх статі) відправити в робочі групи до Німеччини. Одночасно пропоную потурбуватися, про те, щоб крім 4-класних шкіл не існувало більше ніяких недозволених мною шкіл. Далі, звертаю увагу на те, що 4-класні народні школи дозволяються тільки в тому випадку, якщо вони мають у своєму розпорядженні дозволені мною книги і матеріали та вчительські кадри»¹⁵. Останнім абзацом свого наказу, Кох практично перекреслив всю систему шкільної освіти в окупованій Україні. Адже, саме він не дозволяв друкувати та розповсюджувати будь-які навчальні матеріали та підручники, намагаючись зробити все можливе, аби шкільна система райхскомісаріату залишилася в стані стагнації. Райхскомісар відкрито заявив своїм колегам, що, на його думку, навіть і трирічна народна школа дає занадто високий рівень освіти для українців.

Якщо, детально проаналізувати наказ, то побачимо, що головна увага в ньому звертається на закриття вищих та середніх навчальних закладів і депортацію учнів та вчителів на роботи до райху. Автор документу, навіть вказує причину таких дій — призупинення підготовки фахівців з вищою освітою в самій Німеччині. В дійсності окупанти просто вишуквали резерви робочої сили для німецької економіки. На початку вересня 1942 р. А. Гітлер віддав розпорядження про залучення 400000–500000 українських жінок та дівчат віком від 15–35 років для використання у домашньому господарстві Німеччини (зрозуміло, не залишилося поза увагою й чоловіче працездатне населення, і не лише для виконання домашніх потреб). Причому робочу силу необхідно було поставити у тримісячний термін — в основному з районів Правобережної України, (оскільки у східних районах України та прилеглих територій Росії радянська влада зуміла перед їх окупацією евакуювати значну кількість кваліфікованих робітників). Цікаве в цьому плані зізнання зафіксоване в одному з наказів начальника Житомирської жандармерії: «Райхскомісар повідомив, що реалізація сподівань на акцію вербування віднині майже виключно залежить від результатів округів «Волинь–Поділля», «Житомир» і «Київ»¹⁶.

Коли врахувати намагання українців уникнути депортації, в такий стислий термін окупаційна влада просто фізично не могла забезпечити виконання цих планів, тому змушена була йти на скасування тимчасових обмежень на вербування робітників зі Сходу. На початку вербувальної

кампанії, учні середніх та вищих навчальних закладів відправленню до Німеччини не підлягали, тому намагалися вступити до шкіл, щоб уникнути «поїздки» за кордон. Жителька смт. Черняхів (Житомирської обл.) С. Верещак, розповідаючи про життя молоді в окупації, свідчила: «Ми пішли навчатися до Житомирської медичної школи, щоб нас не забрали до Німеччини»¹⁷.

3 жовтня 1942 р., через нестачу трудових ресурсів у Німеччині, на роботи почали відправляти студентів і учнів старших класів. Навчальні заклади стали для молоді своєрідними пастками. Більше того, неодноразово учнів забирали і відправляли на роботи до райху прямо з навчального класу. Досить ґрунтовно відобразив цю проблему С. Гальчак у своїй монографії «Східні робітники» з Поділля у Третьюму Рейху». Він пише, що учнів Вінницьких фармацевтичного та будівельного технікумів окупанти в 1943 р. насильно вивезли до Райху під час навчання, і в підтвердження цього наводить низку документальних даних: «24 лютого 1943 р., я перебувала у фармацевтичному технікумі на лекції. В цей час приміщення технікуму було оточено поліцаями і нам сказали зібратись всім у лабораторію. Невдовзі приїхали машини, на них нас посадили і відправили в табір на цегельному заводі. Звідти 25 лютого ми були доставлені на вокзал і відправлені в Німеччину»¹⁸. (Фільтраційна справа вінничанки І. Собкової). «Я був учнем 3 курсу Вінницького будівельного технікуму. В травні 1943 р. його оточили поліцаї. Разом з Миколою Васильовичем Шевченком, Іваницьким Борисом, Кучеренко Майсю, братами Миколою і Петром Білоусами, які загинули на чужині, та іншими однокурсниками я був заарештований у Німеччину»¹⁹. (Фільтраційна справа Е. Тарнавського, с. Осична Комсомольського району).

Той же С. Гальчак зазначає, що ближче до кінця 1942 р. епіцентр вербувальної кампанії змістився в сільську місцевість, тут як правило забирали дітей старших класів. Жителя с. Межерівка Теплицького району (Вінницька обл.) З. Марчука, за його словами, забрали до Німеччини в 1942 р. зі шкільної парти. На чужині він перебував до закінчення війни²⁰.

Розпорядження Коха викликало значне невдоволення. Усі без винятку установи, а також адміністративні органи влади, які підпорядковувалися Коху, виступили проти цього указу і дозволили собі навіть його критикувати.

Так, генеральний комісар Житомира у своєму звіті від 24 жовтня 1942 р. писав: «Розпорядження РКУ від 24.10.1942 р. призводить до закриття усіх інститутів та шкіл і відправлення вчителів і учнів (старших за 15 років) до райху. Перемови із зацікавленими галузевими відділами дають підстави зробити висновок, що заходи, які здійснюються з виконання цього розпорядження, негативно впливають на реалізацію страте-

гічних завдань у різних галузях цивільної адміністрації. Вже нині у цих галузях відчувається дефіцит молоді»²¹.

Його колега, керівник генерального округу «Миколаїв» у звіті від 20 жовтня 1943 р. зазначав: «слід було уникати у навчальному процесі небажаних провалів через призов молоді 1926 р. народження до Німеччини. Вочевидь, їх використання в райху відбувалось за професією. Адже майже в усіх випадках знаходилися претенденти на другий навчальний рік, які не могли закінчити навчання. Після повернення молоді люди, які були відірвані від майбутньої професії, не мали бажання продовжувати фахове навчання, тому навчальний процес втрачав цінність. Таким чином, виховання кваліфікованих працівників було паралізоване»²².

Однак, деякі генерал-комісари, вважали, що, заклавши вищий навчальний заклад, вони примусять всіх студентів за першим же покликом окупаційної влади зголоситися їхати на роботу до Німеччини, але як показала практика такі думки були хибними. На власному досвіді в цьому пересвідчився генеральний комісар округу «Київ». За його наказом в листопаді 1942 р. було закрито Київський медичний інститут, а студентам запропоновано поїхати до райху. Однак, з 3000 студентів на поїздку зголосилося всього декілька десятків осіб. Тоді окупаційна влада застосувала до них примусові заходи (позбавлення продкарток, кримінальні переслідування тощо), але й це не допомогло лише: сто студентів інституту вдалося відправити до Німеччини²³.

Німецька влада також розраховувала активно використати в своїй політиці сільських вчителів, за їх задумом, окрім шкільної роботи вони повинні були пропагувати серед населення нацистські ідеї, викривати більшовицьку пропаганду. Судячи з цього, вчитель, ставав таким собі провідником німецьких культурно-політичних цінностей життя на селі. Фактично німці прагнули використати вплив учителів на селян у боротьбі з партизанами, які були репрезентантами радянського режиму на окупованих землях.

Представник відділу пропаганди Житомирського округу на конференції гебітскомісарів у квітні 1943 р., торкаючись цього питання, підкреслював: «Вчитель в умовах сьогодення, крім своєї шкільної роботи, повинен вести серед учнів та населення роз'яснювальну роботу: а) викривати ворожу пропаганду; б) роз'яснювати мало свідомій частині населення, яка знаходиться під впливом ворожої пропаганди (мається на увазі радянська — *Авт.*), що тяжкі умови війни вимагають жертв від українського населення, але вони незначні в порівнянні з німецькими; в) допомагати селянам, особливо при проведенні різних сільськогосподарських кампаній; г) вести роз'яснювальну роботу про нову земельну реформу, яку проводить німецький уряд»²⁴.

Неоднозначною залишалася політика окупаційної адміністрації і у справі середньої професійної та вищої освіти. Захопивши територію України, німці офіційно заборонили існування вищих навчальних закладів, помилково вважаючи, що зможуть обійтися на окупованих землях власними висококваліфікованими трудовими ресурсами.

Із самого початку окупації вищі навчальні заклади в Україні разом з іншими науковими установами підпали під юрисдикцію робочої групи «Східна Україна» зондерштабу «Наука» райхсміністерства А. Розенберга. Чиновники цієї установи здійснювали облік і реєстрацію наукового та навчального інвентарю, всіх матеріальних цінностей вузів. Особлива увага окупантів зверталася на можливість використання наукової та навчальної бази існуючих вищих навчальних закладів в інтересах військової економіки. Передбачався особливий контроль за збереженнями в інтересах Німеччини вузами та науковими установами²⁵.

Однак, досить швидко військово-політичні та соціально-економічні реалії змусили німців частково переглянути свою політику щодо вищої технічної освіти в Україні. Так, один з керівників зондерштабу «Наука» в Україні Браун у листі до райхсміністерства Сходу наголошував: «Я не вважаю, що Німеччина має надто великі людські ресурси, щоб охопити німецькими спеціалістами всі пости середньої та вищої ланки. Я схильний бачити в забороні вищої освіти більше негативних, ніж позитивних наслідків»²⁶. Зважаючи на це та гостру потребу у фахівцях із вищою освітою для медицини, промисловості та сільського господарства, А. Розенберг 21 січня 1942 р. надіслав підлеглим інстанціям розпорядження «Про політику щодо вищої школи в Райхскомісаріаті Україна». Цей документ, подібно до інших, вимагав закриття усіх вузів, проте, водночас, санкціонував продовження роботи з підготовки спеціалістів медичним, ветеринарним, сільськогосподарським, природничим факультетам ліквідованих вузів²⁷. Це було зроблено для того, щоб студенти старших курсів змогли вже в наступному році отримати освіту з цих спеціальностей. Згодом окремі факультети передбачалося реорганізувати в самостійні інститути.

Виконуючи ці розпорядження, окупаційна влада на місцях почала відновлювати роботу окремих вузів. В результаті, практично в кожному із шести генеральних округів функціонували медичні навчальні заклади, сільськогосподарські і промислові школи та технікуми, ремісничі курси.

Власне, таке поживавлення у сфері вищої освіти в окрузі спостерігається до жовтня 1942 р. Саме тоді Е. Кох видав свій наказ про заборону навчання молодим людям віком від 15 років. Всі юнаки та дівчата цього віку, підлягали загальному обов'язку праці, а також відправленню до Німеччини. З цього часу починається зворотній процес, масове закриття

середніх шкіл, училищ, технікумів, вузів. Лише у Вінниці в лютому 1943 р. через трудову мобілізацію молоді закрили медінститут та медичний, енергетичний, фармацевтичний, будівельний технікуми²⁸. Такі дії місцевої окупаційної влади викликали незадоволення в А. Гітлера. Коли він дізнався про закриття медичних закладів, які враховуючи дефіцит медперсоналу мали вагоме значення для Німеччини, то засудив цей крок і вимагав відкрити медичні школи не тільки у Вінниці, а й у Києві та Дніпропетровську²⁹.

Доповідаючи А. Розенбергу про причини закриття навчальних закладів, райхскомісар України посилався на те, що ці школи, фактично, виконували роль «вищих курсів» для молоді з середньою освітою і «відволікали працездатну молодь від відправки до Райху»³⁰. На цьому ґрунті між Е. Кохом та А. Розенбергом навіть виник новий конфлікт. Проте, він не був принциповим, йшлося лише про різне бачення шефом та його підлеглим шляхів і методів колоніальної експансії в Україні. У листі до Е. Коха від 22 грудня 1942 р. А. Розенберг писав: «Я ніяк не можу погодитися з тим, що цей указ є політичною необхідністю. Більше того, систематичне професійне навчання, керівництво цим процесом і раціональне використання наявних людських ресурсів із точки зору потреб фронту і батьківщини — є найпершою політичною необхідністю»³¹.

А. Розенберг і надалі на основі отриманих даних про стан шкільництва в Україні вимагав від Е. Коха не закривати усіх шкіл, наголошуючи на необхідності середньої та фахової освіти. На його думку, в міських районах повинні були існувати навчальні заклади для підготовки фахівців ремісничих, технічних, адміністративних професій. Невдовзі виявилось, що через брак фахових сил, вся політика німців інтенсивної експлуатації окупованої України приречена на провал³².

Щоб якось виправити ситуацію, А. Розенберг скасовує розпорядження Е. Коха, від жовтня 1942 р., і видає додаткові директиви щодо шкільництва в Україні. Зокрема, 23 лютого 1943 р. він вислав райхскомісарам новий декрет, згідно з яким передбачалося відкрити, окрім чотирьох класних народних шкіл, також трикласні середні, фахові професійні та вищі навчальні заклади. Відповідно до директиви, кількість таких шкіл мала визначатися конкретною потребою у фахівцях для окремих галузей.

Однак, здебільшого на місцях, додаткові директиви залишилися на папері. Максимум, що було зроблено за наказами генеральних комісарів, — це підготовка приміщень та реєстрація студентів. Наприклад, інспектор шкіл Вінницького гебіту П. Мудрик, звітуючи про стан культурно-освітніх закладів м. Вінниці за серпень–вересень 1943 р., писав: «На початку навчального року (1942–1943 р.) після належної підготовчої роботи відбувалися заняття в технікумах — медичному, енергетичному та

будівельному. Зараз навчання в технікумах припинені до окремого розпорядження»³³. Медична школа м. Житомира також не проводила навчання з вересня 1943 р.³⁴.

Такі дії генеральних комісарів можна пояснити кількома причинами: по-перше, браком часу в зв'язку з наближенням лінії фронту; по-друге, перебуванням у приміщеннях навчальних закладів німецьких вояків через збільшення військового контингенту в містах; по-третє, острахом генерал комісарів перед Е. Кохом, який забороняв виконувати накази А. Розенберга, що торкалися освітньої сфери. Це призводило до того, що генеральні комісари взагалі не бажали займатися справою українського шкільництва, вважаючи її політично-небезпечною. Досить чітко відображені наслідки цього конфлікту в одному з німецьких документів: «на Сході говорять про «берлінський» чи «рівненський» напрям, при чому під першим розуміється далекоглядна робота, тобто будівництво, а під другим — короткоглядну роботу, тобто грабування»³⁵. Виходячи з цього керівники округів намагалися займати позицію, яка б давала їм можливість уникати конфліктів з Розенбергом або Кохом, як це було у випадку з генеральним комісаром «Києва» Магунією. Зокрема в циркулярі від 15 травня 1943 р. він посилався на розпорядження РКУ від 15 серпня 1942 р., хоча у період між ними приймалися інші накази або розпорядження, які відміняли дію раніше прийнятих³⁶.

Слід мати на увазі, що гебітскомісари чітко не дотримувалися наказів та директив вищих німецьких інстанцій ще з інших причин. Вони, як правило, вважали себе повноправними господарями своїх округ і дозволяли собі певні відхилення від «генеральної лінії». Щоправда, при цьому у звітах писали те, що очікувало прочитати керівництво. В якості прикладу, може слугувати рапорт генерального комісара округу «Житомир» Клема за березень 1943 р., в якому він, звітуючи перед Е. Кохом, писав, що в його окрузі працювало 2297 чотирирічних шкіл з загальним числом учнів — 249343 і вчителів — 6040 осіб³⁷. Насправді ж, в окрузі крім народних шкіл існували і семирічні, але Клем, пам'ятаючи про указ Е. Коха від 24 жовтня 1942 р., не вказав цього. Тільки в Вінницькому гебіті в 1943 р. існувало 45 семирічних шкіл³⁸, у Житомирському 23³⁹, в Гайсинському, крім народних також шкіл працювало кілька семирічних⁴⁰.

Нерідко генеральні комісари подавали у звітах суперечливу інформацію. Той же Клем, звітуючи про кількість учителів в генеральному окрузі, в одному звіті вказувалося, що потрібно зменшити число учителів через малу кількість учнів. В іншому місці цього ж рапорту читаємо, що внаслідок нестачі педагогічного персоналу на одного вчителя припадає близько 150–200 учнів⁴¹. Це свідчить про те, що керівники округів не володіли інформацією про реальний стан справ шкільної освіти.

Аналізуючи звіт, можна припустити, що він складався поспіхом і в останній момент, швидше на догоду начальству, аніж на користь справі. Аналогічна тенденція спостерігалася і в нижчих ешелонах окупаційної влади — на рівні гебітскомісарів, начальників відділів освіти, районних інспекторів освіти тощо.

Маса місцевих освітніх документів окупаційного періоду носить неправдиву інформацію, що заважає встановити реальну кількість шкіл та терміни їх роботи в генеральному окрузі. Річний звіт відділу освіти Черняхівського району за 1942–1943 навчальний рік є підтвердженням цього. За його даними в 1942 р. в районі працювало кілька «липових» народних шкіл у селах Вишпіль (85 дітей), Зороків (80 дітей), Мала Горбаша (40 дітей), Іванків (45 дітей)⁴². Насправді, школи цих сіл періоду окупації не працювали, хоча на папері йдеться про інше. Для більшої правдоподібності освітянське районне керівництво надавало реально існуючу кількість дітей шкільного віку в зазначених селах, більше того, навіть відомості з підписами про отримання учителями даних шкіл зарплати⁴³. В іншому документі про наявність шкіл для «фольксдойче» в Житомирському окрузі йдеться про 122 таких шкіл. У дійсності ця цифра є завищена принаймні в 2 рази (згідно повідомлень окупаційної преси таких шкіл нараховується приблизно біля шістдесяти — *Авт.*). Враховуючи намагання нацистів організувати освітні заклади для «фольксдойче» можна припустити, що кошти вони виділяли на роботу 112 навчальних установ. Виявлення «липових» шкіл, дає можливість говорити про наявність фінансових махінацій та корупції з боку керівників місцевих відділів освіти з метою збагачення. Причому така ситуація спостерігалася не тільки в царині освіти. Наприклад, в квартвідділі Житомира понад 500 ордерів на володіння житлом було видано за хабарі⁴⁴. Оперувати реальними цифрами дітей і учителів махінатори могли завдяки проведеній в регіоні від 10 вересня 1941 р., з ініціативи окупантів, статистично-облікової справи⁴⁵. Така кампанія дала змогу отримати їм вірні числові показники про наявність шкіл, кількість в них дітей, учителів, які в майбутньому неодноразово використовувалися в фінансових махінаціях.

Позиція окупаційної адміністрації відносно освіти призвела до повного хаосу в цій справі. Кожна округа, гібітскомісаріат проводили різну освітню політику, яка часто залежала від ставлення німецького чиновника до українського населення. Наприклад, у Житомирському окрузі навчання в школах офіційно було оголошено безкоштовним, тут працювала незначна кількість гімназій. Однак керівник Андрушівського району гебітскомісар Гербик, щоб покращити показники зернових поставок, зобов'язав батьків платити за навчання своїх дітей по два пуди зерна на рік⁴⁶. У Вінницькій

окрузі, на відміну від Житомирської, навчання дітей у школах було платним — V–VII клас 100 крб. (10 марок), з VII–X клас — 200 крб. (20 марок)⁴⁷, а гімназії взагалі не працювали. Право на безкоштовне навчання мали діти з малозабезпечених сімей і сироти.

Таким чином, можна зробити висновок, що німецьке керівництво розглядало питання освіти не в інтересах українського народу, а в контексті завдань, які ставилися перед окупаційною адміністрацією. Доля окупованих територій цікавила Берлін лише під кутом зору успішної реалізації своїх експансіоністських та економічних планів, а освітні концепції ґрунтувалися на нацистських політичних доктринах. У німецьких лідерів не було чіткої концепції та єдиної думки щодо розвитку шкільництва на окупованих територіях, що спричинило появу численних суперечливих наказів, директив і розпоряджень, які часто дублювали один одного або анулювали попередні, гальмуючи розвиток освіти. Небажання генерал-комісарів потрапити в немилість до своїх патронів змушувала їх писати «дуті» звіти про відкриття навчальних закладів, які не відповідали дійсності, препарувати інформацію на догоду вищому керівництву.

---

¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж, Нью Йорк, Львів, 1993. — С. 347–348.

² Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. — К., 2008. — С. 83.

³ Коваль М. Назв. праця. — С. 14

⁴ Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України // Український історичний журнал. — 1990. — № 10. — С. 81.

⁵ Єржабкова Б. Назв. праця. — С. 63.

⁶ Єржабкова Б. Освіта і німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна // Визвольний шлях. — К., 1987. — Кн. I. — С. 81.

⁷ Ковал. М. Назв. праця. — С. 13–14.

⁸ Там само.

⁹ Там само

¹⁰ Косик В. Назв. праця. — С. 575.

¹¹ Шитко Б. Студенти скаржаться // Українська думка. — 1941. — 25 листопада

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України) — Ф. 1, оп. 22, спр. 123, арк. 185.

¹³ Єржабкова Б. Освіта і німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна // Визвольний шлях. — 1986. — Кн. XI. — С. 1481.

¹⁴ Євшан. Починаємо новий навчальний рік. // Вінницькі вісті. — 1941. — 3 вересня.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 57, оп. 4, спр. 118, арк. 2–3.

¹⁶ Гальчак С. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму Рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. — Вінниця, 2003. — С. 81.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 236, арк. 185.

¹⁸ Гальчак С. Назв. праця. — С. 85.

- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. — С. 91
- ²¹ *Єржабкова Б.* Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. — С. 123.
- ²² Там само. — С. 125–126
- ²³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — КМФ-8, оп. 1, спр. 62, арк. 9.
- ²⁴ Нарада керівників працівників освіти // *Голос Волині.* — 1943. — 20 квітня.
- ²⁵ ЦДАВО України. — КМФ-8, оп. 1, спр. 264, арк. 28.
- ²⁶ Там само. — Спр. 264, арк. 32.
- ²⁷ *Косик В.* Україна в Другій світовій війні / Зб. нім. арх. мат. / — Т. 1. / — Львів, 1997. — С. 107.
- ²⁸ Там само. — Арк. 6 зв.
- ²⁹ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 313.
- ³⁰ ЦДАВО України. — КМФ-8, оп. 1, спр. 12, арк. 20.
- ³¹ Там само. — арк. 12.
- ³² *Єржабкова Б.* Освіта і німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна. — Кн. XI. — С. 1483.
- ³³ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф. 1311, оп. 1, спр. 20, арк. 19.
- ³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 236, арк. 185.
- ³⁵ *Єржабкова Б.* Освіта і німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна. — Кн. I. — С. 85.
- ³⁶ *Єржабкова Б.* Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. — С. 126.
- ³⁷ *Єржабкова Б.* Назв. праця. — С. 1487.
- ³⁸ ДАВО. — Ф.Р. 1312, оп. 1, спр. 135, арк. 38.
- ³⁹ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. 1154, оп. 1, спр. 13, арк. 1.
- ⁴⁰ Початок навчання в школах. // *Гайсинська газета.* — 1943. — 5 вересня.
- ⁴¹ *Єржабкова Б.* Освіта і німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна. — Кн. XI. — С. 1492.
- ⁴² ДАЖО. — Ф. 1153, оп. 1, спр. 37, арк. 21.
- ⁴³ Там само. — Арк. 28
- ⁴⁴ *Могилевський Б.* Забезпечення мешканців міста квартирами // *Українське слово.* — 1941. — 14 вересня.
- ⁴⁵ ДАЖО. — Ф. 1154, оп. 1, спр. 28, арк. 1.
- ⁴⁶ *Червняченко М.* Нема розмаху в навчанні // *Нова доба.* — 1941. — 28 листопада.
- ⁴⁷ *Коблисъ Ю.* Справа освіти в Вороновицькому районі // *Вінницькі вісті.* — 1941. — 30 жовтня.

В статъе исследуются образовательная политика нацистов в райхскомиссариате «Украина». Показываются разные мнения руководства Вермахта относительно образования оккупированного украинского населения и стремления их реализации немецкой властью на практике.

Ключевые слова: *Образование, политика, райхскомиссариат «Украина», оккупация, нацисты, школа, учебные заведения, планы, власть.*

In the article Nazi educational policy in Reichskommissariat «Ukraine» is studied. The different points of view of Wehrmacht's High Command relating the education of the occupied Ukrainian population are described and attempts of their practical realization by German powers are researched.

Keywords: *Education, policy, Reichskommissariat «Ukraine», occupation, Nazis, school, educational establishments, plans, power.*